

**Jacob
Mikanowski**

**SBOHEM,
VÝCHODNÍ
EVROPO**

**Intimní dějiny
země, která nebyla**

Host

**Automatizovaná analýza textů nebo dat
ve smyslu čl. 4 směrnice 2019/790/EU
je bez souhlasu nositele práv zakázána.**

Vychází s finanční podporou Ministerstva kultury ČR

Goodbye, Eastern Europe

Copyright © 2023 by Jacob Mikanowski

All rights reserved

**Published by arrangement with Frances Goldin Literary
Agency, Inc. through Kristin Olson Literary Agency s.r.o.**

**Cover picture © University of Washington Libraries,
Special Collections, Darius Kinsey, photographer, D. Kinsey 8G**

Cover picture: reproduction of a photograph from

Martin Wágner's project Negativy z popelnice

Map by Mapping Specialists, Ltd.

Translation © Irena Steinerová, 2024

**Czech edition © Host – vydavatelství, s. r. o., 2024
(elektronické vydání)**

ISBN 978-80-275-2518-8 (PDF)

ISBN 978-80-275-2519-5 (ePUB)

ISBN 978-80-275-2520-1 (MobiPocket)

**Mým rodičům,
prvopočátku
všeho,
a
Nik,
která to celé
umožnila**

Obsah

Mapy	011
Prolog	017
<u>ČÁST PRVNÍ: NÁBOŽENSTVÍ A VÍRA</u>	<u>025</u>
1. Pohaní a křesťané	026
2. Židé	048
3. Muslimové	068
4. Kacíři	088
<u>ČÁST DRUHÁ: ŘÍŠE A NÁRODY</u>	<u>107</u>
5. Říše	108
6. Národy	140
7. Kočovníci	164
8. Národnosti	186
<u>ČÁST TŘETÍ: DVACÁTÉ STOLETÍ</u>	<u>209</u>
9. Moderní doba	210
10. Proroci	232
11. Válka	254
12. Stalinismus	276
13. Socialismus	302
14. Oteplování vztahů	324
Epilog	349
Poděkování	365
Seznam vyobrazení	369
Poznámky	370
Rejstřík	391

Východní Evropa, cca 1648

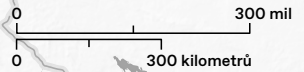

Východoevropské říše v roce 1815

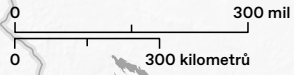
0 300 mil
0 300 kilometrů

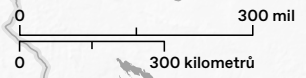
Východní Evropa, 1921–1939

Východní Evropa, 1949—1990

Východní Evropa v roce 2022

Prolog

Tohle je historie místa, které neexistuje.

Žádná východní Evropa už není. Nikdo odtud nepochází. Lidé jsou z jednotlivých zemí: ze Slovenska, Lotyšska, Bulharska. Nebo z měst: ze Sarajeva, Lodže, Mariupolu. Občas o sobě mluví jako o obyvatelích nějaké oblasti či kraje: borových lesů Mazovska, deštěm zmáčeného Maramurešského pohoří nebo holých skal Albánských Alp.

Nikdo z nich by však o sobě nikdy neřekl, že je Východoevropan. Termín „východní Evropa“ je pohodlná berlička pro cizince, všeobecný pojem, pod nějž se schová celá řada stereotypů. Některé z nich — chudoba, zločinnost, etnické sváry — jsou skutečně škodlivé. Jiné jen smutné. Jednoho mého přítele, profesora polské a německé historie, se jeho student zcela vážně zeptal, jestli je pravda, že východní Evropa je šedivá a nikdo se tam nikdy nesměje.

Vzhledem k podobným negativním konotacím není divu, že s ní nechce mít nikdo nic společného. Východní Evropa ztrácí pozice i ve světě mezinárodních vztahů. V posledních třiceti letech se této nálepky zbavuje jedna země za druhou. Již před pádem Berlínské zdi se Česká republika, Slovensko, Maďarsko i Polsko prohlašovaly za součást střední Evropy. Pobaltské republiky, k nimž patří Litva, Lotyšsko a Estonsko, se přiklonily k severu a v současnosti se hlásí spíš k „nordické“ zóně. Země po obou stranách Balkánského poloostrova, od Černé Hory až po Rumunsko, se v závislosti na své poloze označují jako jadranské nebo černomořské.

S takovým počtem odpadlíků je východní Evropa prakticky mrtvá záležitost. A přesto ještě donedávna byla její existence zcela evidentní a nezpochybnitelná. Pamatuji na doby, kdy bylo na první pohled jasné, že jste na Východě. Když jsem v roce 1986 vystoupil z letadla na Chopinově letišti ve Varšavě, rázem jsem se ocitl v realitě zcela odlišné od předměstí v Pensylvánii. Podobně jako ostatní země za železnou oponou tento svět fungoval podle vlastních pravidel. V tehdejší Varšavě jste v prodejně nesehnali šunku, ale lidé stáli ve frontě na nové překlady zahraniční literatury. Nikdo nevolil, ale všichni neustále

Prolog

mluvili o politice. Dokonce i vzduch byl cítit jinak: spaliny hnědého uhlí v zimě, chladivé výpary z nemyté dlažby podchodů v létě. Dodnes mě kterýkoli z těchto pachů okamžitě přenesl do ztracené říše mého dětství.

Tím, co tenkrát východní Evropu definovalo a zároveň drželo pohromadě, byl komunismus. Před epochální změnou, kterou přinesly revoluce v letech 1989 až 1991, spadl celý ten obrovský kus kontinentu od Estonska na severu po Albánii na jihu, od Ukrajiny na východě až po Československo na západě, pod vládu rudé hvězdy.

Kořeny jednoty celého území však sahají mnohem hlouběji.

Východní Evropa má jeden typický rys, jímž se odlišuje od západní Evropy na jedné straně a zbytku Eurasie na druhé. Její základní a určující charakteristikou je různorodost — rozmanitost jazyků, etnické příslušnosti, a především víry.

Na samém počátku se východní Evropa lišila od zbytku Evropy tím, že představovala náboženskou hranici. Pohanství tu přetrvávalo déle než jinde na kontinentu a hluboce se otisklo do folkloru i lidových tradic. Když nakonec kolem roku 1000 n. l. dorazilo křesťanství, objevilo se ve dvou různých podobách — latinské a řecké —, čímž vznikl první z mnoha náboženských rozkolů na tomto území. Islám přinesli o několik století později dobytvační Turci a Tataři. V roce 1492 byl už celý Balkánský poloostrov územím pod muslimskou správou (*dar al-islám*) a mešity se nacházely — a dodnes nacházejí — daleko na severu, třeba až v litevském Vilniusu.

Ve stejném roce, kdy španělští vladaři Ferdinand a Isabela nechali vyhnat ze své říše Židy, což bylo poslední z dlouhé řady podobných vysídlení, jichž se dopustily křesťanské národy Západu, Osmanská říše je pozvala, aby se usadili v jejích nejvýznamnějších městech. Tou dobou už byl Východ kolébkou evropského židovstva. Zatímco západoevropské země jedna po druhé vypovídaly Židy ze svého území, východoevropské říše je vítaly s otevřenou náručí.

Po většinu své historie se východní Evropa přelévávala přes hranice na území do té doby neobývaná nebo vylištěná v důsledku vleklých pohraničních válek. Osídlování probíhalo v několika vlnách, což dodalo tomuto území charakter zcela odlišný od západní Evropy (nebo například většiny Ruska). Ve východní Evropě bylo běžné, že katolíci

a ortodoxní křesťané žili v těsné blízkosti Židů a muslimů. Díky překrývání různých náboženství bylo obtížné prosadit dogma jedné konkrétní víry. Východní Evropa se tudíž stala útočištěm různých náboženských odpadlíků a kacířů. Sekty a náboženské skupiny jako bogomilové, husiti, frankisté nebo alevité zanechaly hlubokou stopu v místní kultuře, stejně jako celé zástupy mágů, alchymistů a okultistů, díky nimž se východní Evropa stala špičkovým školicím centrem černé magie.

Dnes je většina Židů pryč a přítomnost islámu podstatně klesla. Praktikujících alchymistů je jako šafránu. Přesto je na mnoha místech patrné jejich dědictví. Léta jsem cestoval křížem krážem po stopách mizející náboženské plurality, od súfijských svatyň v rumunské Dobrudži až k posledním dřevěným synagogám v litevské Žmudi. Byla to má soukromá průzkumná výprava. Mé rodinné kořeny — napůl židovské a napůl katolické — obsahují střípek té dávné diverzity.

Tato kniha není rodinná kronika, ale historie naší rodiny se jejími stránkami proplétá jako stuha. Polský básník Czesław Miłosz kdysi napsal, že „poznání vlastního původu je jako kotevní lano spuštěné do hlubiny“, bez něhož „je historická intuice prakticky nemožná“.¹ Platí to i pro mě; moji předkové jsou zdrojem a východiskem všeho, co píšu.

Jako příslušník velmi malé komunity polsky mluvících Židů jsem se narodil do kultury, která již prakticky zanikla. Byl to svět sekulární židovské inteligence, která vášnivě lpěla na polském literárním dědictví, ale neschvalovala úzký vztah Polska s katolicismem a nacionalismem. Idolem mých soukmenovců byli spíš básníci a povídkáři než generálové či svatí a jejich knihovny přetékal zažloutlými hřbety emigrantských časopisů, zasílaných z Paříže.

To je však jen polovina příběhu mé rodiny. Tu druhou, křesťanskou část tvořily vzájemně neslučitelné příbuzenské větve, rozštěpené společenským postavením a profesí. Někteří byli rolníci a jiní řemeslníci. Pár jich dokonce patřilo k aristokracii a pracovali jako sloužící u královského dvora. Ačkoli tito mí předkové pocházeli z tak různorodých končin jako Maďarsko, Litva, Německo a Čechy, všichni do jednoho se považovali za Poláky. Proces, v němž se toto kolektivní povědomí utvářelo, trval staletí.

Základní dělicí linie v naší rodině vedly mezi Židy a křesťany, neuzrozenými a šlechtici, Poláky a Nepochy. Byl to obecně platný vzorec.

Prolog

Východní Evropa měla jedno specifikum, ve zbytku světa nevídané: kombinace náboženského vyznání, etnické příslušnosti a společenské třídy jasně vymezovala hranice povolání a kasty. Bylo běžné, že zemané, rolníci a měšťané mluvili různým jazykem a patřili k jiné víře. V důsledku toho mohli lidé bydlet vedle sebe, a přitom patřit do zcela jiného světa. Dokud platila stará tabu, zůstávali sousedé navzájem cizinci.

Spojením principu výlučnosti a animozity vznikl svět oplývající neuvěřitelnou rozmanitostí. Žádná komunita ve východní Evropě, bez ohledu na svou velikost, nebyla nikdy „čistá“. I v té nejmenší vesničce stačilo deset minut chůze, aby člověk narazil na svatostánky zasvěcené třem různým náboženstvím, jejichž kněží mluvili každý jiným jazykem. Pokud jste strávili nějakou dobu na cestách, mohli jste narazit na celou škálu různých jazyků a náboženských přesvědčení, která vyznávali nesčetní kočovníci, podomní obchodníci a další profesionální pocestní.

Tradiční společnosti východní Evropy po staletí ze všeho nejvíc připomínaly pestrobarevnou tapiserii. Diverzita nepředstavovala vedlejší produkt systému, ale byla vetkaná do samé jeho podstaty. Těsná blízkost různých náboženství a jazyků ovšem nutně nevedla k harmonii. Tento starý řád byl založený na udržování striktních hranic mezi třídami a náboženstvími. Jakmile se tyto hranice ve dvacátém století zbořily, lidé získali mnohem více svobody, zároveň však byli vystaveni novým nebezpečím. Až hrůzy druhé světové války umožnily, aby se v mé vlastní rodině začali mísit křesťané se Židy, zemané se šlechtou. Ani pak nebylo snadné překročit zažité hranice; vyrůstal jsem na historkách o příbuzných, jichž se všichni stranili nebo kteří se navzájem neviděli celá desetiletí. I to patří k běžné východoevropské realitě. Bezpočet rodin bylo rozděleno novými hranicemi, starými náboženstvími nebo honbou za protichůdnými cíli.

Moje pohnutá rodinná historie mi přinesla komplikované dědictví. Díky tomu mám tendenci nevidět příběh východní Evropy ani tak jako historii národů a států, ale spíš soupeřících náboženských systémů. Politické debaty ve východní Evropě se často točí kolem boje o svatou věc. Fašismus, komunismus a nacionalismus během dvacátého století poskytly lidem spoustu námětů k přemýšlení. Tam, kde si tyto ideologie získaly širší podporu, jim v patách kráčely náboženské modely, buď jako vzor, nebo konkurence.

Východní Evropa představovala po staletí Mekku hledačů. Nedo-
sahovala sice ekonomické vyspělosti Západu, zato byla otevřena nejrůz-
nějším náboženským směrům i samozvaným mesiášům a její obyva-
telé už dlouho snili o náhlém transformačním skoku do budoucnosti.
Toužili také po zcela obyčejném osvobození.

Pro řadu revolucionářů představovalo impérium větší hrozbu
než chudoba. Svoboda pro ně znamenala vládnout v jazyce svého ná-
roda na svém vlastním území. Dosažení takového cíle ovšem nebylo
vůbec snadné, a to minimálně ze dvou důvodů. Zaprvé, sotva kterou
oblast východní Evropy obýval jen jediný národ. Zadruhé, většina
oněch národů byla poměrně malá, zatímco říše, v nichž se nacháze-
ly, byly obrovské. Boj za nezávislost pak nežřídka znamenal bratro-
vražednou bitvu proti nepřekonatelné přesile.

Východoevropané jen zřídka drželi v rukou svůj vlastní osud. Během
staletí se velká část jejich dějin psala v říšských hlavních městech — ve
Vídni, Istanbulu a Petrohradě, později v Berlíně a Moskvě. Ve velko-
městech se však ty dějiny nežily. Pro mě je východoevropskou historií
všechno, co se odehrálo mezi těmito centry moci. Východní Evropa je
slepenec malých států s komplikovaným osudem. V jejím příběhu ne-
vystupují králové či císaři ani armády Osy a Spojenců, ale spíš čeledíni,
básníci a venkovští úředníci — lidé, kteří zažívali střet říší a ideologií
přímo na vlastní kůži.

Turbulence dvacátého století poničily odvěkou strukturu východo-
evropského života. Dnes už zbývají jen nepatrné pozůstatky toho mnoho-
jazyčného a multikonfesního světa, jenž byl domovem mých prarodičů.
Jelikož se cítím být drobnou částičkou toho, co se zachovalo, láká mě
rekonstruovat tu dávno zaniklou různorodost, která je samým středo-
bodem východoevropanství. Pro mě ani tak netvoří jedinou identitu, jako
spíš soubor vzájemných afinit soustředěných kolem kolektivní paměti
společného soužití.

Přes všechny rozdíly však mají Východoevropané jedno společ-
né: pověstný smích přes slzy. Kvůli dlouhodobé zkušenosti s dějinami
v té nejvypjatější podobě jsme si vypěstovali mimořádný smysl pro ab-
surdno. To lze pozorovat v místní literatuře a ještě výrazněji v histor-
kách ze života, které si lidé mezi sebou vyprávějí.

Prolog

Chasidští židé říkali, že nejlepší způsob, jak poznat divotvorné rabíny, je naslouchat historkám, které o nich šíří jejich žáci. Totéž platí pro východoevropské dějiny. Žít ve východní Evropě, zejména ve dvacátém století, znamenalo projít si řadou pohrom a proměn. Prostý výčet dějinných peripetií by tuto zdrcující zkušenost zredukoval na pouhý seznam panovníků a historických dat. Ale historiky — příběhy, povídačky a lidové písně — odhalují skutečný význam těchto událostí. Proniknou k jádru věci a dokážou vystihnout, jaké to bylo, zažívat hrůzy fašistické antiutopie, krátkou euforii a pak dlouhodobý teror stalinismu, státní bezpečnost a nedostatek zboží za pozdního socialismu či náhlou ztrátu jistot spojenou s nástupem kapitalismu.

Pro mě jsou tyto tragikomické historiky plné náhlých katastrof, nečekaných odhalení a zázračných úniků tou pravou *linguou francou* východní Evropy — společným jazykem této jinak rozštěpené identity. Sbírám je už roky. Začal jsem s tím během pobytu v Polsku a pokračoval v knihovnách, archivech i při svých četných cestách do tohoto regionu. Jsou nejlepší připomínkou, že východní Evropa není jen slzavým údolím plným utrpení, ale svěbytnou civilizací oplývající nekonečným kouzlem a zázraky.

Zde je pár příběhů, vybraných z mých zápisníků.

Úryvek filmu:² Jednou se redaktoři jistých rumunských novin podívali na oficiální fotografii Nicolae Ceaușesca s Valérym Giscard d'Estaingem a s hrůzou zjistili, že rumunský diktátor je mnohem menší než francouzský prezident, a co hůř, nemá dokonce ani nasazený klobouk. Aby tuto potenciálně fatální chybu napravili, přidělali Ceaușescuovi na hlavu klobouk. Příliš pozdě si však uvědomili, že diktátor už jeden drží v ruce. Policie okamžitě vyrazila do ulic, aby zachytila a zničila všechny exempláře novin, které se dostaly do tisku.

Ze životopisného slovníku: Po převzetí moci komunisty se albánský učenec a básník Sejfulla Malëshova stal ministrem kultury, záhy se však dostal do křížku s obávaným ministrem vnitra. Básník byl odsouzen na dlouhá léta do neblaze proslulého vězeňského lágru, odkud ho propustili poté, co ministr vnitra při další čistce dostal trest smrti. Malëshova však za svobodu zaplatil hlasem. Nemohl už dál publikovat. Nesměl dokonce ani mluvit. Dalších dvacet let pracoval jako skladový účetní v provinčním městě a už nikdy neřekl ani slovo. Když se s ním někdo snažil promluvit, sevřel

rty a mimicky naznačil, že složil slib mlčení. Všichni ve městě znali jeho básně, ale nikdo se je neodvážil recitovat nahlas, a když básník zemřel, nikdo si mu netroufl přijít na pohřeb. Byl pochován pouze v přítomnosti své sestry, hrobníka a dvou tajných policejních agentů.³

A nakonec historka matčiny tety Jadwigy, kterou mi vyprávěla v den mých zasnub: Tetička Jadwiga se strýcem Turnowskim se třikrát snažili uzavřít sňatek. Poprvé v Minsku v roce 1940. Horko těžko dali dohromady peníze na správní poplatek. Cestou na národní výbor je doběhl kamarád Icek a celý zadýchaný je žádal, jestli by mu nepůjčili peníze, protože v obchodě zrovna dostali samovary. Teta se strýcem mu věnovali obnos našetřený na svatbu. Museli to udělat. Sňatek se dal odložit vždycky, ale kdo mohl vědět, kdy zas bude k sehnání samovar?

Podruhé se chtěli vzít o dva roky později v Tádžikistánu. Tentokrát měli peníze a už nějakou dobu spolu žili v městečku, kde se všichni znali. Když dorazili na úřad, sovětský byrokrat se divil, jak je možné, že ještě nejsou svoji, když už spolu bydlí. Prohlásil, že to udělali ve špatném pořadí — nejdřív se měli vzít a až pak spolu začít bydlet —, a odmítl je oddat.

Do třetice to bylo ve Varšavě po válce. Strýček Turnowski se dvěma svědky (jedním z nich byl Icek, který tenkrát potřeboval samovar) dorazil ve smlouvenou hodinu na ministerstvo. Jadwiga se nedostavila — v práci v nakladatelství jí nedali volno. Ale tentokrát — po šesti letech — se jim to konečně podařilo. Oddávající úředník byl naštěstí ochoten podepsat oddací list v nepřítomnosti nevěsty.

Pro mě ta poslední historka dokonale vystihuje mou pratetu Jadwigu i celou její generaci. Narodili se do období rozvratu a naděje, která svítla po první světové válce; přežili spoušť té druhé a přitom se jim nějak podařilo neztrácet nadhled a smysl pro humor. Měřili své dny na samovary a zmeškané schůzky stejně jako na revoluce, invaze a kapitulace. Další řádky jsou psány ve stínu jejich ohromujících životů.

ČÁST PRVNÍ
NÁBOŽENSTVÍ
A VÍRA

1.

Pohani a křesťané

Hluboké lesy plné nástrah, kde se tu a tam zatřpytí poklad: tak muselo připadat území východní Evropy běžnému Římanovi v dobách císaře Marka Aurelia. Oblasti severně od hranic impéria pro ně zůstávaly do značné míry obestřené tajemstvím. Sám Marcus Aurelius vyrazil na sever od Dunaje v roce 170 n. l., aby vedl válku proti barbarským kmenům. Právě tam, na břehu Hronu na území dnešního Slovenska, kde se utábořil se svými vojáky, začal psát *Hovory k sobě*. Toto klasické dílo stoické filozofie je možná prvním literárním počinem, který ve východní Evropě vznikl. Autor se v něm ani jedinkrát nezmiňuje o prostředí, které ho obklopuje, což by nás ovšem nemělo příliš překvapovat. Na územích za severní hranicí římské říše se totiž nenacházela žádná města, chrámy, písemnosti ani nic jiného, co by pro člověka přicházejícího od Středomoří představovalo známku civilizovaného života. Pro Římany byly tyto nehostinné a trochu strašidelné končiny zdrojem pouhopouhých dvou věcí: nekonečných hord nepřátel a lehkého drahého kamene zvaného elektrum neboli jantar.

Kdysi jsem míval tabatěrku po dědovi. Byla plná neopracovaných oranžových kousků surového jantaru, který s mým otcem nasbírali na polských plážích. Všude na jižním pobřeží Baltu, od Dánska až po Estonsko, je jantar snadno k nalezení: stačí po bouřce zajít k moři nebo vědět, kde kopat v písku. V dobách Marka Aurelia už dávno existovaly jantarové stezky, po nichž se tento drahý kámen, tak tajemně zářivý a lehký, dopravoval na pobřeží Středomoří. O století dřív, za vlády císaře Nerona, se na sever vypravil římský voják z hraničního stanoviště v dnešním Rakousku. Měl za úkol nakoupit co nejvíc jantaru, který císař potřeboval k výzdobě svého nového kolosea. Urazil stovky kilometrů na sever, až k pobřeží Baltského moře. K všeobecnému překvapení se vrátil s plnými vozy vzácných kamenů o velikosti tykve, které stačily na výzdobu

*„Slamáci“ — koledníci o Velikonočním pondělí
(dziady śmigustne). Dobra, Polsko. 1916.*

1. Pohani a křesťané

celého amfiteátru, včetně ozdobných hlavic u sítí, jež chránily diváky před řáděním divokých šelem.¹

Obchodování s jantarem mezi Pobaltím a Středozeím se datuje minimálně do doby bronzové. Obchodní vztahy však v tomto případě nevedly k hlubšímu propojení obou oblastí. Tyto výpravy zanechaly ve východní Evropě jen nepatrnou stopu — sotva pár chabých pozůstatků: knoflíky z uniformy jezdeckva nalezené u polského jezera, vojenskou přilbici v litevské hrobce. A římské mince — spoustu mincí. Ty se v zemích nálezů nepoužívaly jako platidlo. Byl to poklad v pravém slova smyslu — symboly jiného světa. V ruské enklávě mezi Polskem a Litvou (v oblasti obzvlášť bohaté na jantar) se nacházejí starobylé hřbitovy, kde každý hrob obsahuje minimálně jeden lesklý mosazný sestertius. Tyto mince se pokládaly k hlavě nebožtíka v nádobce z kůry posvátné břízy a měly sloužit jako odměna pro baltského převozníka do říše mrtvých, jehož jméno už zmizelo v propadlišti dějin.²

Záblesk stříbra vyoraného pluhem: to je obraz dávného světa ve většině zemí východní Evropy. Jinak ticho po pěšině. Dějiny přicházejí ke slovu až s nástupem křesťanství a s nimi i psané slovo. Předtím nevíme jistě prakticky nic. Tady vládla skutečná doba temna: na sever od římské hranice prakticky neproniknutelná. Ale ani směrem na jih není snadné rozptýlit mlhu. Po pádu Západořímské říše v roce 476 následovalo několik desetiletí válek, hladomoru a epidemií. Někdy v té době přišli Slované — kde se vzali, tu se vzali, a najednou byli úplně všude.

Dnes se slovanskými jazyky mluví ve velké části Evropy, od Bulharska a bývalé Jugoslávie na jihu až po Polsko a celou oblast Ruska na severu. * Je to obrovské území, ale pouze jeho část je slovanskými mluvčími obývaná již od dávnověku. První zmínky o Slovanech se ve starých pramenech začínají objevovat koncem šestého století. Kolem roku 1000 našeho letopočtu jsou najednou všude, od severního Řecka až po hranici Finska.

* Výjimkou jsou zejména Maďaři a Rumuni (ugrofinský a románský jazyk) a pobaltské národy (Litevci a Lotyšci), jejichž jazyky patří k baltské jazykové rodině, vzdáleně příbuzné slovanským jazykům. Na okraji regionu se hovoří estonsky, což je ugrofinský jazyk, a albánsky (indoevropský jazyk, který však tvoří samostatnou větev).

Odkud se ale Slované vzali? Ta otázka trápí historiky dodnes, protože nemá řešení, jen řadu protichůdných tvrzení. Po mnoho desetiletí závisela odpověď na tom, jaké jste byli národnosti. Rusové prohlašovali, že Slované pocházejí z Ruska, Ukrajinci tvrdili, že z Ukrajiny, a Poláci zase, že z Polska. Pak na nějakou dobu zavládla křehká shoda, že pravlastí Slovanů bylo Polesí, oblast nekonečných bažin podél hranice mezi Ukrajinou a Běloruskem. Vždycky jsem si je představoval, jak se ve vysokých kožených holínkách majestátně noří z močálu, z knírů jim kape voda a jsou připraveni dobýt Soluň hned, co se osuší ručníkem.

Tento názor je dnes už poněkud přežitý. Podle nejnovější teorie je pravlastí Slovanů Rumunsko, což je trochu paradox, když se tam v současnosti žádným slovanským jazykem nemluví (rumunština je románský jazyk). Podle této interpretace měla vše na svědomí neutuchající potřeba Východořímské říše získávat stále nové pracovní síly a vysílat je do pevností podél dunajské hranice. Pro tuto teorii hovoří řada faktů, ale stoprocentní jistotu nebudeme mít nikdy. První Slované neměli mnoho významných vůdců ani žádné pečlivé kronikáře. Nepřihrnuli se jako velká voda, spíš jako několik menších říček. Slovy jednoho historika šlo o „nenápadný postup“, patrný pouze ve sporadických okamžicích ve světle slabého a mihotavého plamínku.³

Podobně mlhavý pojem máme o víře Slovanů. O jejich mytologii nebo rituálech toho víme poskrovnu — jen že byli pohaní a uctívali celý panteon bohů. Když ale přišli křesťanští kazatelé, aby vymýtili staré pohanské zvyky, nikdo nepovažoval za důležité je zaznamenat. Jedním z paradoxů náboženské historie ve východní Evropě je, že pohanství tam trvalo tak dlouho, a přece o něm skoro nic nevíme. Neexistuje žádný slovanský ekvivalent velké sbírky severských mýtů jako islandská *Edda*, keltských pověstí obsažených v knize *Mabinogi* či irského eposu *Táin*. Máme jen nesouvislé útržky, zaznamenané nepřátelsky naladěnými svědky.

Jedno z prvních takových svědectví pochází kupodivu ze Sicílie. Kolem roku 700 n. l. zajala místní milice tlupu slovanských nájezdníků. Iniciativní biskup se jich otázal, v co věří. Prostřednictvím tlumočnicka mu odpověděli, že uctívají „oheň, vodu a meč“.⁴ Ještě téměř o sedm set let později vládli v Litevském velkoknížectví praktikující pohaní, kteří věřili v něco velice podobného. Obrovská říše, jež v té době zahrnovala

1. Pohani a křesťané

většinu dnešního Běloruska a Ukrajiny, byla poslední zemí v Evropě, která se vzdala staré víry. Když velkokníže Gediminas v roce 1341 zemřel, byl pochován s plnou parádou pohanského rituálního obřadu: jeho tělo bylo zpopelněno na obrovské hranici společně s jeho oblíbenými zbraněmi, otroky, psy a koňmi, k čemuž se pro pořádek přihodilo ještě pár německých křižáků. Když to celé vzplálo, ostatní pohanská knížata hlasitě naříkala a házela do plamenů medvědí a rysí drápy.

O dvě stě let později už z této pohanské víry prakticky nic nezbyvalo. Polští a litevští kronikáři si dokázali vzpomenout sotva na pár posvátných jmen. Za renesance se humanističtí učenci bavili tím, že pro své pohanské předky vymýšleli složitou mytologii. Ke starým dobrým bohům hromu, úrody a dobytka přidávali bůžky chránící vepře a manželky, boha (a bohyni) včelařství, jakož i méně významné ochránce všeho možného, od lískových oříšků až po kvasnice.

Nic z toho samozřejmě neodpovídalo skutečnosti. Prakticky všechno, co kdy bylo napsáno o původním náboženství Baltů a Slovanů, je nepravdivé. Většina se zakládá na hrstce dodatečných postřehů a svědectví nezúčastněných osob. Kromě jmen několika božstev a pár skrovných archeologických nálezů není nic jasné. Co tedy můžeme o slovanských bozích s jistotou říct? Pouze tři věci: sídlili ve stromech, promlouvali skrz koně a milovali vůni čerstvě upečeného chleba.

Pohanství pobaltských národů a Slovanů bylo „náboženstvím pod širým nebem“.⁵ Jeho skutečným chrámem byl les. Většinu svatyně představovaly háje nebo mohutné stromy, jež se těšily mimořádné proslulosti. Na ostrově na řece Dněpr stál obrovský dub, kam pocestní přinášeli obětiny v podobě šípů, masa a chleba. Ženy v Polesí ještě donedávna o Velikonocích pekly speciální chléb, který obětovaly zapadajícímu slunci, a modlily se u posvátného stromu za dobrou úrodu.⁶ Tato ozvěna tisícileté tradice se zachovala až do roku 1986, kdy oblast postihla černobylská katastrofa a přinutila obyvatele hledat útočiště jinde.

Pohanští Prusové (pobaltský národ, který ještě před starými Germány obýval území budoucího Východního Pruska) vykonávali pobožnosti v hájích posvátných dubů. Každý háj měl vlastní kněží i oběti. Sloužil jako shromaždiště, svatyně i věštírna. Kromě kultu bohů uctívali pohani i přírodní síly a kladli otázky posvátným stromům a jezerům, nejčastěji o svých nepřátelích. Bohové k lidem promlouvali

Poznámky

Prolog

- 1 Miłosz, Czesław: *Native Realm: A Search for Self-Definition*, přel. Catherine R. Leach. New York: Farrar, Strauss & Giroux 1968, s. 20.
- 2 Mungiu, Cristian: „The Legend of the Party Photographer“, část z kolektivního filmu *Tales from the Golden Age*. Rumunsko 2009.
- 3 Elsie, Robert: *A Biographical Dictionary of Albanian History*. Londýn: I.B. Tauris 2013, s. 292–293.

1. Pohani a křesťané

- 1 Plinius Starší: *Kapitoly o přírodě*, přel. František Němeček. Praha: Svoboda 1974.
- 2 Bursche, Aleksander: „Circulation of Roman Coinage in Northern Europe in Late Antiquity“, *Monnaie et espace* 17, č. 3–4, 2002, s. 121–141.
- 3 Musset, Lucian — citováno v: Curta, Florian: *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, cca 500–700*. Cambridge: Cambridge University Press 2011, s. 74.
- 4 Curta, Florian: „The Slavic Lingua Franca (Linguistic Notes of an Archeologist Turned Historian)“, *East Central Europe* 31, č. 1, 2004, s. 144.
- 5 Bartlett, Robert: „Reflections on Paganism and Christianity in Medieval Europe“, *Proceedings of the British Academy* 101, 1998, s. 69.
- 6 Brown, Kate: *A Biography of No Place: From Ethnic Borderland to Soviet Heartland*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press 2005, s. 227.